

Світлана Шуміло

ГРИГОРІЙ ЦАМБЛАК ЯК АНТОГОНІСТ МИТРОПОЛИТА ФОТІЯ КИЇВСЬКОГО ТА СПАДКОЄМЕЦЬ ЛІТЕРАТУРНИХ ТРАДИЦІЙ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

DOI: 10.5281/zenodo.4120840

© С. Шуміло, 2020. СС BY 4.0

Метою публікації є дослідити феномен спадкоємства у стилістичній традиції, який є наявним у проповідницькій літературі від киево-руського до пізньосередньовічного періодів. Тяглість письменницької манери проповідників розглянуто на прикладі творів Кирила Туровського та Григорія Цамблака.

Методи дослідження, які добиралися відповідно до мети, базуються на принципі об'єктивізму. Застосовані методи герменевтичного, стильового, компаративного аналізів. Акцент зроблено на аналізі літературних джерел досліджуваних пам'яток. **Новизна** роботи полягає саме в застосуванні джерелознавчого аналізу під час порівняльного дослідження давньоукраїнської проповіді, який дозволяє вперше встановити той комплекс богослужбових текстів, що постав головним літературним джерелом для проповідей Кирила Туровського та Григорія Цамблака.

Висновки. По-перше, доведено свідоме наслідування Цамблаком письменницької манери Кирила Туровського, яке пов'язане з історичними, дипломатичними та частково політичними принципами митрополита Григорія та обставинами, в які він потрапив на території Великого князівства Литовського. По-друге, доведено використання обома письменниками Цвітної Тріоди в якості головного літературного джерела для урочистих слів. По-третє, уточнено стилістичні риси орнаментального стилю, притаманного як Кирилу Туровському, так і Григорію Цамблаку – на відміну від його сучасника митрополита Фотія, боротьба з яким і змусила Григорія відстоювати власні позиції в церковній політиці та навіть у літературі.

Ключові слова: Григорій Цамблак, Кирил Туровський, орнаментальний стиль, стиль «плетіння слес», Квітна Тріодь, митрополит Фотій Київський, літературне джерело.

Григорій Цамблак є маловивченим середньовічним письменником, який творив у стилі «плетіння слес»¹. Вплив літературних традицій Київської Русі на творчість Григорія Цамблака стає особливо помітним під час аналізу принципів введення ним у тексти проповідей гімнографічних запозичень.

Цамблак був пов'язаний з багатьма подіями церковної політики, винятково важливими для тієї епохи. Одна з них – загострення питання щодо автономії Православної Церкви у Великому князівстві Литовському², інша – спроба порозумітися між католицькою і православною традиціями на території тієї ж держави. І все це за короткі п'ять років перебування Цамблака на Київській кафедрі. За цей час він був анафемований. Його ім'я як «розкольника» увійшло в текст ставленицької при-

¹ Вичерпна бібліографія наявна в роботах: Бегунов Ю. К. Творческое наследие Григория Цамблака. Велико Търново: Издательство «ПИК», 2005. С. 22–121; Туриллов А. А. Григорий Цамблак. Православная энциклопедия. Т. 12. Москва: ЦНЦ «Православная Энциклопедия», 2006. С. 592; Спасова М. А. Книгата Григорий Цамблак. София: Университетско издателство Св. Климент Охридски, 2019. С. 9–15.

² Докладніше про це див.: Чистяков В. О., Шуміло В. В. Діяльність митрополита Фотія та проблеми розділення Київської митрополії між Московською державою та Великим князівством Литовським. Чернігівські Афіни. Вип. 5: Книжна культура Київської Русі та пізнього середньовіччя. Чернігів: Scriptorium, 2017. С. 72–94.

сяги першоієрархів, які сходили на московську кафедру. За цих умов він не припиняв служіння, незважаючи на анафему. Й, нарешті, у кінці життя співслужив із константинопольськими ієрархами. Тобто, де-факто, був анафемі позбавлений³. Настільки бурхливі п'ять років служіння цього ієрарха, до того ж, в похилому віці, заслуговують, як мінімум, детального дослідження істориків. Але й філологів теж, оскільки Цамблак всі роки свого життя був також надзвичайно плідним письменником, на територіях східних слов'ян він прославився як видатний проповідник, списки його проповідей, часто зібрані в один великий том, такі численні, що немає сумнівів у великій популярності його як письменника⁴. З огляду на те, що мова йде про анафемованого архієрея, «розкольника», чиє ім'я як негативний приклад було використано в архієрейській присязі, ми констатуємо, що проповідницький талант Цамблака повинен був бути надзвичайно великим.

Думається, Григорій Цамблак прекрасно розумів усі небезпеки свого служіння. Анафема – найстрашніше, що може статися з православним ієрархом, вона закриває йому не тільки шлях до служіння, але й взагалі ставить під питання подальше перебування людини в Церкві. Оголошення анафемі могло б зламати людину, тільки сильний духом ієрарх, упевнений у несправедливості анафемування, наважиться заплющити на неї очі та продовжувати служити. Але потрібно бути ще й надзвичайно впливовим на вірян, щоб паства, у свою чергу, заплющивши очі на прокляття, любила й читала твори того, хто підпав під вищу церковну заборону, слухала його проповіді та слідувала їм. Митрополиту Григорію Цамблаку це вдалося.

На наш погляд, нам удалося виявити кілька факторів, що вплинули на популярність проповідей Цамблака. Ймовірно, він навмисно вдавався до деяких літературних прийомів, які забезпечували довіру до нього освіченого населення Великого князівства Литовського.

Є, принаймні, три аспекти, на які треба звернути увагу:

по-перше, відповідність діяльності Григорія Цамблака викликам доби, у яку він жив;

по-друге, різниця між творчістю Григорія Цамблака й сучасного йому канонічного митрополита Фотія;

по-третє, свідоме використання Цамблаком киеворуських літературних традицій у проповіді.

Про перші два моменти скажімо коротко, на третьому ж, що безпосередньо стосується філологічного дослідження, зупинимося детально.

Цамблак жив у період небувалої культурної поживленості на територіях східних і південних слов'ян, у добу Православного Відродження, під час численних перекладів святоотецької літератури з грецької на слов'янські мови, зокрема, літератури богословської. Знання мов і змісту складних богословських й аскетичних творів, пов'язаних із ісихазмом, за тієї епохи дуже цінувалося в суспільстві.

Цамблак – людина свого часу. Він прекрасно освічений, знає кілька мов, часто подорожує, знайомий з багатьма видатними церковними і політичними діячами свого часу. Він надзвичайно активний і, у той самий час, – аскет та ісихаст⁵. Як усі ісихасти того періоду, він вмів поєднувати в собі ці, здавалося б, протилежні начала: аскетизм, прагнення до усамітнення, мовчання й безперервної молитви – і яскра-

³ Біографію Григорія Цамблака та щодо анафематствування див.: Туриллов А. А. Григорий Цамблак. *Православная энциклопедия*... С. 592., Пелешенко Ю. В. Українська література пізнього середньовіччя (друга половина XIII – XV ст.). Київ: Стило, 2012. С. 254–302 та ін.

⁴ Опис проповідей Григорія Цамблака див.: Подскальски Г. *Средьовековна теолошка књижевност у Бугарској и Србији (865–1459)*. Београд: православни богословски факултет универзитета, 2010. С. 245–252; Пелешенко Ю. В. *Українська література*... С. 254–302 та ін.

⁵ Про Цамблака як ісихаста і паламіста свідчить його проповідь на Преображення, де, аналізуючи природу божественного світла, він викладає паламітську теорію й говорить про супротивників Палами Варлаама та Акіндіна як про еретиків (Див.: Слово на Преображение // Спасова М. А. *Книгата Григорий Цамблак*... С. 253–254).

во виражену громадянську активність. Ю. К. Бегунов пише про Цамблака: «Как церковный писатель (и прежде всего как проповедник) Григорий является представителем тырновской книжной школы второй половины XIV–XV вв. с характерным для нее стилем “плетения словес”, воспитанным на стилистике болгарских переводов этого времени и литературном творчестве старшего современника и учителя – патриарха св. Евфимия. Сочинения Григория обнаруживают знакомство автора с широким кругом греческой и славянской литературы, начиная с творений святителей Иоанна Златоуста и Григория Богослова, нередко используемых Григорием Цамблаком в качестве образцов»⁶.

Ця абсолютна відповідність своєму часу, «схожість» Цамблака в цьому на знайомого народу й улюбленого ним митрополита Київського Кипріяна (Цамблак увійшов у літературу з житієм митрополита Кипріяна, спадкоємцем якого на кафедрі вважав себе) – перше, що повинно було забезпечити Григорію довіру князя та населення. Окрім того, в умовах, коли постійно загострювалися відносини з Москвою, можна говорити про довіру до ієрарха-болгарина, який знаходиться поза московсько-литовськими конфліктами в силу приналежності до іншої національності.

Головна драма Цамблака – його постійне протистояння з митрополитом Фотієм, греком, якого призначили на Київську кафедру з Константинополя та який постійно проживав у Москві. Номінально митрополит Фотій був не тільки московським, але й литовським першоієрархом, йому повинні були бути підконтрольними литовські території, на окормлення яких, однак, претендує Цамблак, підтримуваний литовським князем Вітовтом та місцевим єпископатом. Це протистояння обумовлює необхідність кожному з ієрархів завойовувати в той чи інший спосіб довіру населення. Але якщо у Фотія є підтримка московського князя й Константинополя, то у Григорія Цамблака є тільки схвалення Вітовта. Йому доводиться розраховувати на власні сили в тому, щоб населення довіряло йому.

Зі своєю аскетичністю, освіченістю та філологічною обдарованістю Цамблак, звичайно, вигідно відрізнявся від Фотія, який іноді приїздив з Москви до Литви. Відомий епізод, коли митрополит Фотій зібрав занадто велику «десятину» і спробував вивезти її з Литви. На зворотному шляху він був просто пограбований за наказом князя людьми, які забрали назад узяті у них⁷. Такі події, звичайно, не сприяли зростанню довіри до митрополита Фотія з боку населення та місцевої влади.

Уважаємо, що Григорій Цамблак максимально використовував свої здібності для того, щоб підтримати свій авторитет на литовських землях. Особливо нам хотілося б підкреслити філологічний момент протистояння, який виявляється унікальним і актуальним на фоні літературного процесу пізнього середньовіччя.

Митрополит Фотій – грек, під час перебування на руській кафедрі він недостатньо знає руську мову та потребує допомоги руських консультантів для складання своїх промов і послань. Сам він так пише про це: «Не зазрите же убо смиренію моему, яко неукснущу ми суццю писанию вашему и языку»⁸. І в Степенній книзі царського родоводу є згадка про це: «Митрополиту Фотию... русскому языку еще не навькшу...»⁹. Текстолог і дослідниця спадщини митр. Фотія Н. А. Кобяк вважає, що «он писал, вероятно, по-гречески и вынужден был держать при московской кафедре штат переводчиков, так что в каждом послании Фотия находим следы взаимодействия двух языков – славянского... и греческого, что дает редкий в древнерусской литературе пример интерлингвистических взаимодействий»¹⁰.

⁶ Бегунов Ю. К. Творческое наследие Григория Цамблака... С. 15.

⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Львів, 1905. Т. 5. С. 398–400; Власовський І. Ф. Нарис історії Української Православної Церкви. Нью-Йорк, 1955. С. 112; Ульяновський В. І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. Київ, 1994. Книга 1. С. 25.

⁸ Библиотека академии наук, Санкт-Петербург (далее – БАН). Тек. Пост. 1106, № 17, Л. 232 об.

⁹ Степенная книга русского родословия. Москва, 1775, Ч. 2. С. 29.

¹⁰ Кобяк Н. А. Предисловие. Книга, глаголемая Фотиос / под ред. Н. А. Кобяк и др., Москва: Индик, 2005. С. 7–8.

Але якими б досконалими не були перекладачі митрополита Фотія, його твори й за жанром, і за тематикою залишалися грецькими. Збереглося небагато списків його творів: це спільні збірники грамот митрополитів Фотія та Кипріяна (відомо чотири списки плюс включення їх у Великі Мінеї Четії (ВМЧ) – всього 9 творів Фотія; ще 15 творів увійшли до створеної при Московській кафедрі збірки, що містить документи митрополії; також відома «Книга, глаголема Фотиос», що оформилася за життя митрополита та в яку увійшли 19 творів, в основному проповіді. Наявні три повні списки «Фотіоса», окрім унесеного в один комплект ВМЧ (до складу царського комплексу «Фотіос» чомусь не входив). Такою є основна бібліографія творів митр. Фотія, вона, утім, не є вичерпною, але свідчить про малу поширеність його писань, рідкісні випадки їхнього переписування – у порівнянні з творами митр. Григорія Цамблака.

Знаменно, які саме грецькі книги привіз із собою до Москви митр. Фотій: список Номоканона, книги церковних правил і тлумачень на них, які ще не були відомі на Русі, – іншими словами, канонічні книги стосовно церковного права, покликані впорядкувати на Русі церковне життя і регламентувати його. На тлі того, що було актуалізоване в період другого південнослов'янського впливу, Номоканон і церковні правила виглядали як книги дисциплінарні, не ті, на які час ставив акцент. Звісно, Номоканон також був актуальним, але все ж не в епоху, коли активно перекладався й цитувався Корпус Ареопагітік, творіння Григорія Нісського, Іоанна Дамаскіна та Симеона Нового Богослова. Не Номоканон, – тобто не правила та канони, – міг у цей час вгамувати духовну спрагу слов'ян, які відчують на собі вплив епохи ісихастських диспутів і торжества ісихазму.

Митрополит Фотій залишався в межах старої традиції й відносно жанрового характеру своїх творів. Більшість з них – це послання, які, як зазначають дослідники, мають безліч загальних місць і повторів, обумовлених якраз змістом привезених ним із собою канонічних правил: «Несмотря на разность репертуара, – пише Н. А. Кобяк, – внутри самих сочинений... имеются значительные повторы и общие места. Такими общими местами для многих сочинений Фотия являются: наставления священническому чину, дословно повторяющиеся еще, по крайней мере, в шести поучениях, входящих в Фотиос; поучение князьям и вельможам – в двух словах; поучение о посте – в двух словах (к тому же оно является заимствованием из второй Беседы о посте Василия Великого); об особенностях поста в недельные и на двенадцатые праздники – в третьем поучении Фотиоса...» і т. д.¹¹ Отже, послання митрополита Фотія написані в жанрі дисциплінарних вказівок.

Твори, що увійшли до книги «Фотіос», умовно можна розділити на дві частини: повчання на дванадцять свята, написані в традиції візантійської проповіді, і окружні послання до людей Литовських земель про неприпустимість роздирання Церкви на частини та о «казнях Божиих», а також – повчання до чернецтва Києво-Печерської лаври, що складаються з уже названих загальних місць про чернечий та священничий чини. Пастирська діяльність митрополита Фотія та характер його повчань цілком відповідають загальноприйнятій у середньовіччі класичній традиції управління. Але тим сильніше вони відтіняють ту надзвичайну активність і незвичайну філологічну обдарованість, які характерні для митрополита Григорія Цамблака.

Діяльність митрополита Фотія стала настільки вигідним фоном для всього, що стосується Цамблака, що ми дозволимо собі кілька зіставлень.

Спадщина Григорія Цамблака складається з приблизно такого ж числа творів, як і у Фотія (38 – у Фотія і 40 – у Цамблака), але вона мала незрівнянно більш широке ходіння. Ю. К. Бегунов говорить про це: «Совокупная рукописная традиция сочинений Григория исчисляется сотнями списков (даже если не брать в расчет

¹¹ Кобяк Н. А. Предисловие... С. 13–14.

старообрядческие списки XVIII–XIX вв.). Наиболее полно творческое наследие Цамблака представлено в совокупной восточнославянской традиции»¹².

Іншими словами, Цамблак надзвичайно популярний, і популярний саме у східних слов'ян, – там, де він, південний слов'янин, живе, будучи анафематствуваним.

У жанровому, мовному та навіть національно-літературному сенсі спадщина Григорія Цамблака дуже різноманітна, міркуючи над цим, А. А. Турилов пише: «Григорий в полной мере воплотил характерный для православной славянской культуры конца XIV – XV вв. тип писателя-космополита, способного действовать и творить в любой области православного мира. В Житиях святых Стефана Дечанского и Иоанна Нового он полностью отождествляет свои интересы с интересами страны, в которой живет и пишет, выступая в одном случае сербским агиографом, а в другом – родоначальником славяно-молдавской литературы. Это отнюдь не исключает у Григория патриотизма (выражающегося, в частности, в скорби о погибшей родине) и чувства православного славянского единства, запечатленных в Повести о перенесении мощей прп. Параскевы (содержащей идею перехода славы Болгарии в Сербию), в Похвальном слове патриарху св. Евфимию и в Слове надгробном митр. Киприану. В Житиях Григорий выступает прежде всего как агиограф, а не как исторический писатель – его цель заключается в создании образа идеального святого, что особенно заметно на примере короля Стефана Дечанского, превратившегося под пером болгарского книжника в идеального правителя-исихаста и борца с “латинумудрствующими”. В славянской гимнографии Григорий (наряду с Сербским патриархом св. Ефремом) возродил акростих, причем в написанных им службах (святым Стефану Дечанскому и Иоанну Новому) он применил двойной, или пересекающийся, акростих: фразовый по тропарям песней канона и именной (“подпись”) по богородичнам»¹³.

Урочисті слова Григорія Цамблака на тріодний цикл свят мало вивчені і, більш того, вперше видані в повному обсязі відносно недавно. Частково їх видання зробили болгарські дослідники Невеяна Дончева-Панайотова¹⁴ та Димитър Кенанов¹⁵, повну ж публікацію текстів з перекладом сучасною болгарською мовою та коментарями, а також текстологічним дослідженням зробила Марія Спасова¹⁶. Українською та російською мовами до цього дня нічого подібного зроблено не було.

Проповіді митр. Григорія істотно відрізняються від проповідей митр. Фотія. Тематично вони майже ніколи не стосуються якихось церковно-правових моментів, не містять викриттів і не мають спільних місць: кожна проповідь унікальна. Проповідник, здається, повністю занурений у світ православного богослужіння, богослов'я та молитви, його проповіді текстуально тісно пов'язані з молитовними текстами.

Досліджуючи використання Цамблаком богослужбових творів у проповіді, ми виявили, що він практично відроджує ту традицію проповідництва, яку заклали Іларіон Київський і, особливо, Кирило Туровський¹⁷. Спочатку схожість з творчіс-

¹² Турилов А. А. Григорий Цамблак. *Православная энциклопедия*. Т. 12. Москва: ЦНЦ «Православная Энциклопедия», 2006. URL: <https://www.pravenc.ru/text/%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%.html>.

¹³ Там же.

¹⁴ Дончева-Панайотова Н. Григорий Цамблак и българските литературни традиции в Източна Европа XV–XVII в. Велико Търново: Издателство «Веста», 2004.

¹⁵ Кенанов Д. Озареният Григорий Цамблак. Пловдив; Велико Търново, 2000.

¹⁶ Спасова М. А. Книгата Григорий Цамблак...

¹⁷ Знаменно, що в святковий Торжественник XV ст. «Книгу, глаголемую Райская», популярну серед східних слов'ян і переписану книжниками Кирило-Білозерського монастиря, були внесені, крім традиційних греко-візантійських творів, слова Климента Охридського, Кирила Туровського та Григорія Цамблака. Вибір творів Кирила та Григорія та їх сусідство в цьому Торжественнику можуть свідчити про те, що в XV ст. книжники відчували єдність літературної традиції цих авторів (Див.: Бегунов Ю. К. Творческое наследие Григория Цамблака... С. 21).

тю Кирила Туровського може здатися випадковим збігом: обидва вони – Кирило та Григорій – молитвеники, аскети, обидва пишуть про тріодні свята. Але коли досліджуєш проповіді одну за однією та зазначаєш тонкощі художнього методу Кирила, а потім виявляєш абсолютно ті самі особливості в проповідях Цамблака, відокремленого від Кирила майже двома століттями, національністю і політичними умовами життя, то приходиш до безперечного висновку: Григорій Цамблук навмисно вивчив кращі зразки киеворуської проповіді, щоб повторити їхні методи у своїх творах. Думається, саме цей факт став вирішальним для всіх тих монастирських скрипторіїв, які, вибираючи, чию проповідь переписувати в черговий збірник, – канонічного митрополита Фотія, настільки чужого в своїй грецькій традиції, або анафематствованого Григорія Цамблака, зрозумілого й абсолютно «свого» і за стилем, і за тематикою, – віддавали перевагу останньому.

Таким чином, Григорій Цамблук є зовсім несхожим на свого сучасника митрополита Фотія: характер їх пастирської роботи, теми їх творів, їх стиль, жанрові характеристики – ніщо не збігається. У той самий час Цамблук-проповідник дивно схожий на єпископа Кирила Туровського. Тут збігається все: і характер душпастирства – обидва занурені в молитву та богослов'я й закликають до них свою паству, обидва не зосереджуються на церковній дисципліні та правових питаннях; і тематика проповідей – обидва пишуть урочисті слова на тріодний цикл; і стиль – обидва працюють в орнаменталізмі та рясно цитують богослужіння.

У стилістиці проповідей виділяємо три моменти схожості:

По-перше, обидва автори активно використовують в якості літературного джерела богослужбові тексти, обидва чудово в них орієнтуються та застосовують методи непрямого цитування, алюзії та ремінісценції до літургійних текстів, а також успадковують композицію богослужбового чинопослідування. Такі проповіді на Вербну неділю у Кирила і Григорія.

По-друге, цитуючи богослужіння, обидва автори успадковують ті його риси, які дозволяють викликати у реципієнта максимальне співчуття та співстраждання – особливо це стосується проповідей на страсні теми. Така проповідь Кирила на третю неділю після Пасхи, присвячена зняттю тіла Христового з Хреста, і проповідь Григорія на Страсну п'ятницю, присвячена тій самій події.

По-третє, посилаючись на гімнографію, обидва автори терпляче пояснюють слухачам ті фрагменти богослужіння, які, з їх точки зору, могли залишитися незрозумілими, тобто поводяться як дбайливі пастирі. Водночас їх пояснення залишаються завуальованими, жоден із них не пояснює прямо, а майстерно влітає тлумачення в тканину проповіді. Звернемо увагу на те, що пояснення складних богослужбових моментів дуже рідко трапляється в проповіді, яка як жанр частіше присвячена тлумаченню свята, ніж його гімнографічного оформлення, принаймні, у середньовіччі. Але така проповідь Кирила на Фоміну неділю, у якій автор дає пояснення уставного читання, дуже образного і, ймовірно, складного для середньостатистичного слухача. Такою є й проповідь Цамблака на Великий четвер, де проповідник з подробицями пояснює богослужіння, стихиру за стихирую, цитуючи їх і даючи свої тлумачення. Окрім того, в обох цих проповідях автори роз'яснюють не тільки богослужіння, а й уставне читання на цей день – те, що більш за все потребує пояснення.

Усі ці моменти могли б здаватися деякими випадковими збігами, які можна було б пояснити єдністю стилю, проповідницької манери та іншим. Однак практично повна відсутність подібних прийомів у південнослов'янських літературах і в сучасників, по-перше, Кирила, по-друге, Григорія, змушує нас убачати в цьому навмисне наслідування Григорієм – Кирила.

Як приклад розглянемо одну з проповідей Туровського проповідника і одну – Цамблака, особливо схожу на твори Кирила і тожому за тематикою.

Проповідь на Вербну неділю – переказ євангельської події, що містить тлумачення та оспівування входу Христа в Єрусалим, написаний Кирилом Туровським в його характерному стилі. Цей стиль привертає і продовжує привертати увагу дослідників, його дослідженням займалися Д. І. Чижевський¹⁸, Д. С. Лихачов¹⁹, І. П. Єрьомін²⁰, В. В. Колесов²¹, В. В. Кусков²², О. Б. Рогачевська²³, О. В. Творогов²⁴, Л. І. Сазонова²⁵ та ін. Проте, твори Кирила Туровського майже не вивчені з точки зору богослужбових алюзій.

Основним літературним джерелом для проповідей Кирила Туровського є Триодь.

Починаючи проповідь на Вербну неділю, Туровський проповідник звертається, у першу чергу, не до євангельського опису події, яка святкується, а до пророцтв про подію, і лише поміркувавши над пророчими словами, Кирило переходить до новозавітних текстів. Сама ця черговість відповідає тому способу, у який будь-яке велике свято подано в богослужбовому тексті вечірні та утрени: від гімнів, що нагадують про свято, та старозавітних пророцтв – до читання Євангелія та оспівування²⁶.

Кирило Туровський починає проповідь про Вербну неділю з похвали Божества, а переходячи безпосередньо до розповіді про свято, вказує на старозавітні пророцтва про нього. Точно так на вечірні всіх господських свят слухачам пропонуються паремії – уривки зі Старого Завіту, так чи інакше пов'язані зі святом.

Туровський проповідник посилається на пророцтво Захарії – одне з популярних пророцтв у службі в цей день. Він пише:

«Захарьинно пророчество совершится, иже рече о Нем: Радуйся зело, дщи Синова! Се во Цесарь твой грядет кроток, всед на жревецъ ѳн»²⁷.

Із трьох запропонованих на свято паремій свт. Кирило не випадково в першу чергу згадує пророцтво Захарії, оскільки воно є найбільш цитованим в тексті богослужіння, а фраза **«Радуйся, дщи Синова»** стає своєрідним рефреном для служби на Вербну неділю, повторюється й варіюється кілька разів. Саме Захаріино пророцтво лежить в основі богослужіння Вербної неділі: у службі, принаймні, у першій її половині, тобто на малій та великій вечірні, постійно обігруються перші фрази цієї паремії: **«Радуйся з'єло, дщи Сионя, пропов'єдуй, дщи Иерусалимова, се Царь твой грядет ти, праведенъ и спасан, кроток, и възс'єд на еремничя и на жревецъ юна. И пог'євнт оружия изъ Ефрема, и конь из Ерусалима...»²⁸**

Особливо часто цитування пророцтва Захарії трапляється на вечірні:

«Радуйся зело, дщи Сионя, проповедуй, дщи Ерусалимова, се Царь твой грядет ти праведенъ, и спасаа, и кротокъ, и възс'єд се на яремничя...»²⁹

¹⁸ Чижевський Д. І. Історія української літератури: Від початків до доби ренесансу. Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1956. С. 136–155.

¹⁹ Лихачев Д. С. Историческая поэтика русской литературы. Историческая поэтика русской литературы: Смех как мировоззрение и др. работы. Санкт-Петербург: Алетейя, 1997. С. 154–160.

²⁰ Еремін І. П. Орааторское искусство Кирилла Туровского. Труды отдела древнерусской литературы (далее – ТОДРЛ). Ленинград, 1981. Т. 18. С. 51–58.

²¹ Колесов В. В. Жажда свободы против воли. Творения бл. Кирилла Туровского. Притчи, слова, молитвы. Исследования и тексты / Публикация, коммент., предисл., пер. В. В. Колесова. Москва, 2009. С. 5–20.

²² Кусков В. В. История древнерусской литературы. Москва, 1982. С. 114–115.

²³ Рогачевская Е. Б. Цикл молитв Кирилла Туровского: Тексты и исследования. Москва, 1999. С. 7–85.

²⁴ Творогов О. В. Кирилл, епископ Туровский. Словарь книжников и книжности Древней Руси. Ленинград, 1987. Вып. 1: XI – первая половина XIV в. С. 217–221.

²⁵ Сазонова Л. И. Принцип ритмической организации в произведениях торжественного красноречия старшей поры. ТОДРЛ. Москва; Ленинград, 1974. Т. 28. С. 30–46.

²⁶ Див.: Типикон, сиестъ изображение чина церковнаго, яке зовется Устав. Москва: Синодальная типография, 1885. Л. 7.

²⁷ Кирил Туровский, еп. В недею цветную о сказании евангельском / Еремін І. П. Литературное наследие Кирилла Туровского. ТОДРЛ. Москва; Ленинград, 1957. Т. 13. С. 409.

²⁸ Триодь цветная. Российская государственная библиотека, Москва (далее – РГБ), Ф. 301.1. (Собр. ТСЛ), № 399. Л. 14 об.

²⁹ Там же. Л. 13 об.

Обігрування цих фраз практично припиняється в службі після читання самого пророцтва на пареміях. Кирило Туровський також згадує Захарію лише на початку проповіді й далі не використовує згадку про «Сіонську дочеръ». Однак в середині проповіді виникає вказівка на іншого пророка – Софонію – і також не випадково: пророцтво Софонії є одним із популярних у чинопослідуванні свята на пареміях:

«Ни разумеvша Софонья чт҃ща, писавша тако: Веселися, Иер҃усалиме, и уравняй п҃ть Бог҃у твоєму, яко придет в Церковь Свою, творяй ч҃деса и знаменія»³⁰, – пише Кирило Туровський.

Цитований Кирилом уривок з пророцтва Софонії так само, як і уривок з пророцтва Захарії, є подвійним перекликом з гімнографічним текстом: з одного боку, це вказівка на паремію, а з іншого – цитування слів, неодноразово повторюваних у службі, що мають джерелом пророцтво Софонії. Так, у богослужінні неодноразово обігрується тема паралелі між розстеленням одягу та гілок перед Христом і приготуванням себе до зустрічі Великодня – своєрідним вирівнюванням шляху Бога, про який говорить пророк. На стихирах вечірні читаємо:

«И Б҃ем҃у вожественных дел распрострем одеяния, и таннственно Его примем»³¹.

«Вайя добродетелей, братия, принесем Христу, грядущему...»³²

Кирило Туровський використовує цю метафору, порівнюючи одяг і вайі з чесноками, якими люди встеляють шлях Христа:

«Домящен же от древа вѣтви рядницы с҃ть и грѣшници, иже сокр҃ушеным сердцем҃ь и ѹмилением҃ь д҃ша, постом҃ же и молитвами свой п҃ть равнающе к Богови»³³.

І ще одним запозиченням Кирила Туровського з паремій до свята є фрагмент, у якому автор згадує пророцтво Іакова про Іуду, серед потомків якого народиться Христос:

«О Нем же заповѣда Ияков сыном своим, глаголя: От племени твоего, Иудо, изидетъ Владыка небесе и земли, и Тъ ѹпование языком, привязая лозѣ жребя свое»³⁴, – пише Кирило.

Порівняємо з паремією свята (Читання Буття):

«Иудо, тебе похвалят братия твоя и Вождь от чреслъ его, дондеже приндѣтъ отложена Б҃му: и той чаяние языковѣ. Привязѹй кѣ лозѣ жребя...»³⁵

Розвиваючи тему пророцтв про вхід Христа до Єрусалима, Кирило Туровський згадує й пророцтво Давида, точніше, фрагмент одного зі псалмів Давида, який проповідник називає пророцтвом:

«Ни помянѹша Давыда, о немже пророчествова, глаголя: из ѹст младенецъ със҃ущих соверши еси хвалѹ»³⁶.

Псалтир не є джерелом паремійних читань, але саме цей уривок із псалма взятий у якості вірша на стиховні святкової вечірні, і Кирило Туровський згадує його саме у зв'язку з богослужбовим використанням.

Іншими словами, посилаючись на Старий Заповіт, Туровський проповідник використовує лише ті фрагменти, які так чи інакше обігруються в богослужбовому тексті, тобто його посилення на пророцтва є вторинним по відношенню до богослужбових запозичень.

³⁰ Кирил Туровский, еп. В недею цветную о сказании евангельском... С. 410.

³¹ Там же.

³² Там же. С. 410.

³³ Там же.

³⁴ Там же.

³⁵ Триодъ цветная. РГБ, Ф. 301.1 (Собр. ТСЛ), № 399. Л. 14.

³⁶ Кирил Туровский, еп. В недею цветную о сказании евангельском... С. 410.

У проповіді на Пасху Кирило Туровський лише одного разу посилається на пророцтво, кажучи:

«Пророци же радостню ликують, глаголюще...: кдѣ ти, смерти, повѣда, кдѣ ти, аде, жало»³⁷. Те ж саме пророцтво цитує й Іоанн Златоуст у проповіді на Пасху, яка за уставом повністю прочитується під час пасхального богослужіння³⁸.

У всіх інших проповідях пасхального циклу практично немає відсилань читача до пророцтв, і, думається, це не випадково: пророцтва, на наш погляд, лише настільки є джерелом для Туровського проповідника, наскільки вони входять до складу відповідної служби, а якщо на якийсь свято не передбачене читання паремії – свт. Кирило опускає цю складову й у проповіді. Звучання одного пророцтва в Слові на Великдень обумовлюється не наявністю паремії на цей день – на Великодньому богослужінні не читаються паремії, – але на цитування обраних пророчих віршів у проповіді Іоанна Златоуста, яка читається на Великдень.

Окрім зазначених опосередкованих відсилань до богослужбового тексту, у проповідях є й безпосередні запозичення. Перш за все, це ремінісценції зі святкових стихир.

Так, у проповіді на Вербну неділю, коли Кирило Туровський після цитування Захарієвого пророцтва як би розмірковує над його метафоричним значенням, тлумачачи сюжет возсідання Христа на осляті як образ приведення до Христа язичницьких народів, він запозичує цю метафору та її тлумачення зі стихир, що розташована на утрени після читання Євангелія. Проповідник пише:

«Душа во святыхъ дщери горняго Єрусалима нарицаются; жребя же – ниже отъ языкъ вѣровавшие в Онъ людье...»³⁹

Порівняємо зі стихирою:

«Днесъ Христосъ входитъ во градъ Вифанію, на жревати сѣдѣй, безсловесіе разрѣшая языкъ злѣйшее, древле свирѣпѣющее»⁴⁰.

Та сама тема розвивається в стихирі на стиховні:

«Стропотноеъ языковъ сѣдалище жреца прообразоваше, из невѣрія в вѣру претворяемое...»⁴¹

Використані в службі не один раз метафори «осля – уперті язичницькі народи», «возсідання Христа на осляті – приведення народів до віри» стають такими, що запам'ятовуються, і такими, які самі собою виникають у свідомості при читанні про вхід Господній у Єрусалим. Тому проповідник, опускаючи й не переказуючи всім відоме Євангельське читання, лише нагадує своїм слухачам про цю метафору.

Отже, автор співвідносить порядок виконання стихир у храмі з порядком запозичення віршів в урочистому слові й тим самим уподібнює свій твір богослужбовому тексту. Цього принципу він дотримується і в інших проповідях тріодного циклу.

Григорій Цамблак, як і Туровський проповідник, починає проповідь з коментарів до пророцтва Захарії та запозичень із нього. Вибір цього біблійного уривка, як і в проповіді Кирила, обумовлений тим, що в службі Вербної неділі на малій і великій вечірні постійно обігруються перші фрази цієї паремії. Деякі з них ми вже розглядали, аналізуючи проповідь Кирила Туровського, наведемо ще одне запозичення, актуальне для проповіді Цамблака:

Тріодь квітна (паремія, пророцтва Захарії):

«Радуйся зѣло, дщи Сиона, проповѣдуй, дщи Иерусалимова, се Царь твой

³⁷ Там же. С. 412.

³⁸ Типикон, си есть изображение чина церковнаго, яже зовется Устав. Москва: Синодальная типография, 1885. Л. 462

³⁹ Кирил Туровский, еп. В неделю цветную о сказании евангельском... С. 409.

⁴⁰ Тріодь цветная. РГБ, Ф. 301.1 (Собр. ТСЛ), № 399. Л. 14.

⁴¹ Там же.

грядет ти, праведенъ и спасаяи, кроток, и възсѣд на еремничя и на жребца юна. И погубит оружіа изъ ѿфрема, и конь изъ ѿрұсалима...»⁴²

Триодъ квітна (вечірна стихира на стиховні):

«Радүися и веселися, граде Сионъ, красүися и радүися, церкви Божна, се бо Царь твоя грядетъ въ правдѣ на жревяти сѣдя; Радүися, дщи зѣло Сионова, проповѣдүй, дщи ѿрұсалимова, яко се Царь твоя грядетъ тебѣ, кротокъ и спасаия, възсѣде на жревяти осли, сына яремничя...»⁴³

Цамблак запозичує з пророцтва Захарїї: в проповіді є дві явні вказівки на використання паремії:

«Что проповѣдати повелеваеши, пророче...»⁴⁴

«...Сеи бо, о Немже глаголаше пророкъ»⁴⁵.

Але крім цих двох явних указівок на використання пророцтва, автор «розсипає» у проповіді безліч неявних – абсолютно так само, як це зроблено в богослужінні. Так, він пише:

«Не воися, дщи Сионова, се Царь твоя грядетъ кто бѣ кроток на жревяти осли...»⁴⁶

Трапляються й зовсім короткі фрази, які, як рефрен, повторюються в проповіді, вельми умовно зв'язуючись із основним текстом:

«Се Царь твоя грядетъ тебѣ кроток...»;

«Се Царь твоя грядетъ тебѣ кротокъ и спасаия...»⁴⁷

Є і більш розлогі цитати, які автор використовує вже не стільки як простий рефрен, а для тлумачення, але які також перегакуються зі службою:

«Радүися зѣло, дщи Сионова, проповедүй, дщи Иерұсалимова...»;

«В тебѣ еже погубити оружіе изъ ѿфрема. И конь изъ Иерұсалима...»⁴⁸

А ще через кілька рядків трапляється повтор – уже без прямого зв'язку із загальним ходом думки, знову як рефрен:

«Проповѣдүй, дщи Иерұсалима, проповѣдүй»⁴⁹.

Іншими словами, і в богослужінні, і у Григорія Цамблака в якості головного джерела образності використовується один і той самий фрагмент пророцтва Захарїї, а саме той, що обраний для паремії свята. Тема здійснення пророцтв, яка в такий спосіб підкреслюється в службі, знаменує собою початок Страсного тижня – як головного здійснення найважливішого пророцтва. Григорій Цамблак дотримується цього «правила», акцентуючи увагу на темі прообразовательній – так само, як це робив і Кирило Туровський. Ідея прообразів була дуже важлива для середньовічних проповідників, «сбытие образов»⁵⁰, вочевидь, було для них основою віри, тому вони й прагнули підкреслювати здійснення пророцтв і прообразів якомога частіше – щоразу, коли мова заходила про євангельські події і, особливо, про Христові страждання та воскресіння.

Після паремій у тексті богослужіння практично зникають запозичення з пророцтва Захарїї – саме так, як ми спостерігали це в проповіді Кирила Туровського.

Так само, як Кирил, цитує проповідник і Псалтир – уривок, що використаний у чинопослідуванні як вірш до стихір:

«Изъ уст младенец и сосущих совершил еси хвалу»⁵¹.

⁴² Триодъ цветная... Л. 14 об.

⁴³ Там же. Л. 13 об.

⁴⁴ Цамблак Г. Слово в неделя врьбна / Кенанов Д. Озареният Григорий Цамблак. Пловдив; Велико Търново, 2000. С. 128.

⁴⁵ Там же. С. 128.

⁴⁶ Там же. С. 129.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Це вислів з великоднього канону, де ідеться про те, що танок царя Давида є прообразом великодньої радості.

⁵¹ Цамблак Г. Слово в неделя врьбна. С. 128.

Про значення цього вірша та його використання на богослужінні ми писали, коли аналізували його в проповіді Кирила. Тут пряме запозичення з Кирилового твору.

Отже, Григорій Цамблак, на нашу думку, ще більш чітко, ніж Кирило Туровський, усвідомлює запозичення як письменницький прийом. Цей автор, свідомо прагнучи до відродження києворуських літературних традицій у проповіді, успадковує гімнографічні запозичення як головний художній метод Кирила. Використання богослужбових текстів як літературного джерела у Цамблака ми вважаємо особливо примітним, оскільки цей автор творить поза своєю національною традицією, він, гнаний, переслідуваний, бореться за вплив на народ – і досягає незвичайної популярності як проповідник.

References

Begunov, Yu. (2005). *Tvorcheskoe nasledie Grigoriya Camblaka* [Creative heritage of Gregory Tsamblak]. Veliko Tarnovo, Bulgaria.

Doncheva-Panayotova, N. (2004). *Grigoriy Tsamblak i blgarskite literaturni traditsii v Iztochna Evropa XV–XVII v.* [Gregory Tsamblak and Bulgarian literary traditions in Eastern Europe in the 15th–16th centuries]. Veliko Tarnovo, Bulgaria.

Eremin, I. (1981). *Oratorskoye iskusstvo Kirilla Turovskogo* [Oratory of Cyril Turovsky]. *Trudy otdela drevnerusskoy literatury – Proceedings of the Department of Ancient Russian Literature*. T. 18. Leningrad, USSR.

Kenanov, D. (2000). *Ozarenijat Grigoriy Tsamblak* [Enlightened Gregory Tsamblak]. Plovdiv; Veliko Tarnovo, Bulgaria.

Kobyak, N. (2005). *Predisloviye* [Foreword]. *Kniga. glagolemaya «Fotios» – A book called Photius/ pod red. N. A. Kobyak i dr.* Moscow, Russia.

Kolesov, V. (2009). *Zhazhda svobody protiv voli* [Thirst for freedom against freedom]. *Tvoreniya bl. Kirilla Turovskogo. Pritchi, slova, molitvy. Issledovaniya i teksty – Creations bl. Cyril of Turov. Parables, words, prayers. Research and texts / publikatsiya, komment., predisl., per. V. V. Kolesova.* Moscow, Russia.

Peleshenko, Yu. (2012). *Ukrainska literatura piznoho serednovichchia (druha polovyna XIII–XV st.)* [Ukrainian literature of the late Middle Ages (the second half of the thirteenth and fifteenth centuries)]. Kyiv, Ukraine.

Podskalski, G. (2010). *Srednovekovna teoloshka knizhevnost u Bugarskoj i Srbiji (865–1459)*. Belgrade, Serbia.

Rogachevskaya, E. (1999). *Tsikl molitv Kirilla Turovskogo: teksty i issledovaniya* [Cycle of prayers by Cyril Turovsky: texts and research]. Moscow, Russia.

Sazonova, L. (1974). *Printsip ritmicheskoy organizatsii v proizvedeniyakh torzhestvennogo krasnorechiya starshey pory* [The principle of rhythmic organization in the works of solemn eloquence of old age]. *Trudy otdela drevnerusskoy literatury – Proceedings of the Department of Ancient Russian Literature*. T. 28. Moscow; Leningrad, USSR.

Spasova, M. (2019). *Knigata Grigriy Tsamblak*. Sofia, Bulgaria.

Tvorogov, O. (1987). *Kirill. episkop Turovskiy* [Cyril. Bishop of Turov]. *Slovar knizhnikov i knizhnosti Drevney Rusi* [Dictionary of scribes and literature of Ancient Russia]. Vyp. 1: XI – pervaya polovina XIV v. Leningrad, USSR.

Turillov, A. (2006). *Grigoriy Tsamblak. Pravoslavnaya entsiklopediya – Orthodox encyclopedia*. T. 12. Moscow, Russia.

Ulianovskiy, V. (1994). *Istoriia Tserkvy ta relihiinoi dumky v Ukraini* [History of the Church and religious thought in Ukraine]. B. 1. Kyiv, Ukraine.

Chystiakov, V., Shumilo, V. (2017). *Diialnist myropolyta Fotiia ta problemy rozdilennia Kyivskoi mytropolii mizh Moskovskoiu derzhavoiu ta velykym kniazivstvom Lytovskym* [Activities of Metropolitan Photius and the problem of division of the Kiev metropolitanate between the Moscow state and the Grand Duchy of Lithuania].

Chernihivski Afiny – The Chernihivian Athens. Is. 5: Knyzhna kultura Kyivskoi Rusi ta piznoho serednovichchia. Chernihiv, Ukraine.

Шуміло Світлана Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, головний редактор наукового журналу «Сіверянський літопис», науковий редактор альманаху «Чернігівські Афіни» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Svetlana M. – Ph.D. in Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Ukrainian Language and Literature, T. H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium», editor-in-chief of the scientific journal “Severian Chronicle», scientific editor of the «The Chernihivian Athens» academic journal (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: shumilosm@gmail.com

GREGORY TSAMBLAK AS AN ANTAGONIST OF METROPOLITAN PHOTIUS OF KYIV AND A SUCCESSOR OF KYIVAN RUS LITERARY TRADITIONS

The article aims to examine the phenomenon of hereditary within stylistic tradition present in predicant literature from Kyivan Rus period until Late Middle Ages one. The continuity of preachers’ writing manner is reviewed using Kyril of Turov’s and Gregory Tsamblak’s works.

The research methods are chosen accordingly to its purpose and based on objectivism principle. The methods of hermeneutic, stylistic and comparative analysis are used. The accent is made on the analysis of literature sources of the examined works.

The article novelty reveals in using the source-studying analysis during comparative research of old Ukrainian preaching. For the first time it allows to determine the exact complex of liturgical texts that became the principal literature source for Kyril of Turov’s and Gregory Tsamblak’s preachings.

Conclusions. First, it is proved that Tsamblak followed Cyril of Turov’s writing manner deliberately. This fact is related to metropolitan’s historic, diplomatic and partially political principles as well as the conditions he depended on when living in Grand Duchy of Lithuania. Second, it is proved that both the writers used Triodion as the major literature source for ceremonial singing. Third, clarified are the stylistic features of ornamental manner used by both Kyril of Turov and Gregory Tsamblak in contrast to his contemporary metropolitan Photius, opposing whom made him uphold own positions in church policy and even in literature.

Keywords: Gregory Tsamblak, Kyril of Turov, ornamental style, “weaving of words” style, Triodion, metropolitan Photius of Kyiv, literature source.

Дата подання: 27 серпня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 21 вересня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло С. Григорій Цамблак як антагоніст митрополита Фотія Київського та спадкоємець літературних традицій Київської Русі. *Сіверянський літопис*. 2020. № 5. С. 106–117. DOI: 10.5281/zenodo.4120840.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, S. (2020). Hryhorii Tsamblak yak antahonist mytropolity Fotiia Kyivskoho ta spadkoiemets literaturnykh tradytsii Kyivskoi Rusi [Gregory Tsamblak as an antagonist of metropolitan Photius of Kyiv and a successor of Kyivan Rus literary traditions]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, 106–117. DOI: 10.5281/zenodo.4120840.